

ידע תחבירי

רקע תאורטי

מהו הידע התחבירי?

- תחביר – תורת המשפט. מערכת השולטת במבנה המשפט במובן של סדר המילים, קשרים בין מילים, מבני שאלה וכו'.
- התחביר עוסק בדרכי ההצטרפות של המילים.
- ידע תחבירי – ידע על מערכת הכללים השפתיים המסייעים לנו בניתוח המשפט, בהבנתו ובבנייתו.

חשיבות הידע התחבירי כתהליכי הקריאה, הכתיבה והכנת הנקרא

◀ בקריאה

- ההקשר המורפוטחבירי מנתב את הקורא בתהליך זיהוי המילים. ידע זה מיושם כבר בשלבי הקריאה המוקדמים.
- הידע התחבירי יוצר ציפיות המובילות לפענוח המילה.
- הידע התחבירי חיוני למעבר מקריאת דפוס מנוקד לקריאת דפוס לא מנוקד.
- הידע התחבירי מאפשר הבנת טקסט גם במצב שאיננו מבינים את כל המילים.

לדוגמה

במורוש שעבר צבטוש ובליצרם היו בשרגון.
צבטוש בלק בסרקן ובליצרם פיקל בלוף.

על מי מסופר?	מתי זה קרה?
היכן הם היו?	מה עשה צבטוש?
מה עשה בליחרם?	במה הוא פיקל?

הטקסט אינו מובן, אך למרות זאת אנו יכולים לענות על השאלות, וזאת בזכות השענות על מבנה המשפט.

◀ בהבנת הנקרא

1. עיבוד תחבירי הוא מנבא חזק להבנת הנקרא. ערנות תחבירית בגילים מוקדמים מאוד מנבאת יכולת הבנת הנקרא מאוחרת יותר.
2. המאפיינים התחביריים של הטקסט מכתבים, בין היתר, את מידת הקריאות שלו ואת הידע התחבירי הנדרש על מנת להבין.
3. ידע תחבירי מוביל ליכולת להבין מילה על סמך הידע המורפוטחבירי – תחבירי.

ידע תחבירי חיוני לפיתוח יכולת להבעה עשירה בכתב.

התהליך

1. הידע התחבירי מתחיל להתפתח כבר בשלב ה"דו־מילה", אבל מגיע לבשלות מלאה רק בסוף גיל ההתבגרות.
2. במשך שנות בית הספר התחביר מתפתח. והילד מוסיף מבנים מורפולוגיים ותחביריים, המרחיבים ומשפרים מבנים קיימים.

מאפייני קוראים בעלי ידע תחבירי חסר

- הפקת משפטים קצרים.
- טעויות תחביריות בסדר המילים במשפט.
- טעויות מורפולוגיות במשפט.
- קושי בהבנת משפטים שסדר המילים בהם אינו שגור.
- קושי בהבנת שאלות מורכבות.
- שגיאות כתיב על רקע מורפולוגי.
- קושי בהבנת הנקרא.
- הנמכה באוצר המילים.
- הנמכה בהבעה (בעל־פה ובכתב).
- שימוש בקשרים שכיחים בלבד.
- שימוש חסר במאזכרים.
- קושי בהישענות על מבנה תחבירי להפקת משמעות ממילה וממשפט.

אבחון הידע התחבירי

מתוך ערכות אבחון

ערכת א־ת' כוללת כמה מבחנים, שמטרתם בדיקת הידע המורפוטחבירי של התלמיד.

ברמת הזיהוי: התלמיד נדרש לזהות מילה המתאימה להשלמת המשפט מבין ארבעה מסיחים נתונים.

לִדְּ שָׁלֵא מֵרִישׁ טוֹב הוֹלֵךְ אִם אִמּוֹ לְרֹפֵא כִּדִּי לְעֹבֹר
(כִּדְּק, כּוֹדְק, לִפְיִכְדְּק, יִכְדְּוֹק).

ברמת הפקה: התלמיד נדרש להפיק מילה המתאימה למשפט על־פי שורש נתון.

השורש: הוֹא אֵל הֵב יֵשׁ אֲנִישִׁים הַחֲשִׁים..... (אֵל הֵב יֵשׁ) רִכְבָּה לַחֲחִית.

התלמיד נדרש להפיק מילה מוטית, המתבססת על מילת טפל המשובצת במשפט הנתון.

בִּלְחָן הַחֲחִית חִי כּוֹרֵל, וְהוֹא מִחִכָּה לִכְתּ לִשְׁוֹ הֵ.....

באבחון שתיל², המיועד לגיל חמש־שש התלמיד נדרש:
א. לתקן עשרים משפטים שאינם נכונים מבחינה תחבירית.

- הִתְיַנְקוֹת שׁוֹתוֹת מִכְּקֹבֹק
- סוֹס לֵה לֵא אֹוֹתוֹ דְּכֵר לְחֹמֹוֹר
- אֲנִחְנֵן הִיקְלֹחְנֵן לִכְבוֹד שִׁכְתּ.

1 שבי, מ'; לחמן, ד'; שלם, צ'; בהט, א'; זיגר, ט' (2006). א־ת, מערכת לאבחון לקויות בתהליכי קריאה וכתיבה על פי נורמות ארציות. מכון מופת והוצאת יסוד.

2 שתיל, א' (2002). מבחן שתיל לאיתור מוקדם של קשיים ברכישת הקריאה והאיות – מבחן מיפוי לגנת ולמורה בכיתה א'.
שתיל, א' (2002). מבחן שתיל לאיתור מוקדם של ליקויים ספציפיים וקשיי שפה כלליים ברכישת הקריאה והאיות – מבחן מקיף למומחים ללקויות למידה.

ב. להשלים את המילה החסרה בעשרים משפטים. המילים החסרות משתנות לאורך כמה ממדים של התחביר העברי.

- יש לי דוכן והוא שלי, יש לך דוכן והוא....
- היי? שבר צלחת, הצלחת....

הבעה בעל-פה

ניתוח איכותי של התוצר

הבעה בכתב

ניתוח איכותי של התוצר הכתוב.

איתור הידע התחבירי מתוך כתיבה חופשית.

ניתוח איכותי של קריאת מילים וטקסט

מומלץ לנתח דגמים של שיח כתוב ודבור, וכן מטלות הבנת הנקרא.

ארכי טיפול

כיצד מטפלים

לעיסוק בידע התחבירי יש חשיבות גבוהה מאוד לגבי תהליכי הקריאה והכתיבה. נראה כי חשיבות זו לא תמיד מודגשת מספיק הן בעיני התלמיד הן בעיני המורה. מטרת פרק זה היא להעלות את המודעות לחשיבות הידע התחבירי להקנות ידע תחבירי מתאים

עקרונות בפיתוח הידע התחבירי

1. עיסוק מפורש

יש לעסוק בידע התחבירי באופן מובנה, ומעמיק, מכוון ומודע. מומלץ לשלב שיחות מכוונות לגבי תרומת הידע המורפוטחבירי לדיוק, לשטף ולהבנת הטקסט.

2. יישום בתהליכי קריאה וכתיבה

העיסוק במבנה התחבירי צריך להיות מיושם בתהליכי קריאה וכתיבה. המחקרים מראים, כי עיסוק במבנים תחביריים בטקסט משפרים את הבנת הנקרא ואת יכולת ההבעה בכתב.

3. ניתוח טעויות דיבור, קריאה וכתיבה

יש לזהות את סוג הקשיים של התלמיד מתוך ניתוח של קשיים תחביריים בשיח החופשי, בקריאה ובהבעה בכתב.

4. לימוד מילות קישור

יש לשקף לתלמיד את חשיבות מילות הקישור להבנת הטקסט הכתוב ולקריאתו, ובמקביל – לחשוף בפניו מאגר הולך וגדל של מילות קישור מותאמות גיל.

5. לימוד מילות אזכור

יש לשקף לתלמיד את חשיבות השימוש במילות אזכור ואת תרומתן למבנה השיח הכתוב והדבור. במקביל יש לחשוף בפניו סוגים שונים של מאזכרים.

חיזוק הידע התחבירי – מבנה הפרק

עקרונות בפיתוח הידע התחבירי

עיסוק מפורש בידע התחבירי

- ניתוח השלמת משפטים
- ניתוח משפטים המכילים מילים לא מוכרות
- תיקון משפטים
- ◀ היכרות עם מילות הקישור ואימון השימוש בהן
- ◀ הוראת תחביר בהקשר טקסטואלי
- ◀ העשרה תחבירית – מקורות עזר נוספים
- ◀ משחקים.
- ◀ לומדות.

עיסוק מפורש בידע התחבירי

הרציונל

עבודה מפורשת על הידע התחבירי תסייע לתלמיד להבין את חשיבות ידע זה והדומיננטיות שלו בתהליכי הקריאה (לא תמיד שקופה דומיננטיות זו עבורו).

פעילויות אפשריות

- **ניתוח השלמת משפטים:** הפסקת משפט באמצעו ובקשה להשלים את המשפט; ניתוח התשובה של התלמיד והנמקה. מעבר להיבט התכני הבחירה נעשית על סמך ידע מורפופונולוגי.

הילדות ה_____ רקדו במעגל.
הבחירה צריכה להיות מילה, המתארת את הילדות ונכתבת ברבות.

- **ניתוח משפטים המכילים מילים לא מוכרות:** כתיבת משפט, הרצוף במילות טפל או מילים לא מוכרות, וניתוח משותף עם התלמיד. התלמיד יבין כי גם אם אינו מכיר את כל המילים במשפט, עדיין יוכל להבין את המשפט בכלליותו, אם ינתח אותו תחבירית.

השלדופה המקודגת צפה על פני הזלדים המרופללים.

לא נוכל להבין את המשפט באופן מלא, אבל נדע שמדובר בשם כלשהו בנקבה, שמתוארת על ידי מילה מסוימת; ושהיא צפה על פני משהו שאפשר לצוף עליו, והוא מתואר במילת תואר מסוימת. במילים אחרות – משהי צפה על משהו, ונוכל לדעת על מי מדובר, כיצד מתארים אותה, מה הפעולה שהיא מבצעת, איפה היא מבצעת אותה, וכיצד מתארים את המקום שבו היא מבצעת פעולה זו, כלומר מידע רב ביחס למשפט, שבו חצי מהמילים לפחות אינן מובנות.

תיקון משפטים

הצגת משפטים, בהם חסרה אחת מהמילים, או שהמשפט כתוב באופן לקוי. על התלמיד לזהות את החסר או הטעות ולתקן.

הרובוט הזה יודע לעשות דברים חשובים, אבל לחבר משפטים שלמים בעברית הוא לא כל־כך מצליח.

תקן את המשפטים בעזרת המחסן:

- אבא של נעמה ^{צומץ} במשטרה.
- שוטר אחד $\setminus$ לנעמה את הרובוט.
 - השוטר $\setminus$ על כמה כפתורים...

1 דוגמה חלקית מתוך אשכולית בעריכת ליפקין שרה (1989): משפט שלם, מקבץ שלישי לכיתה ג'. הוצאת מסדה. הזכויות שמורות למרכז לטכנולוגיה חינוכית, עמ' 15.

הכרות עם מילות הקשור ואימון השימוש בהן

הרציונל

מילות קישור הן מילים, שתפקידן התחבירי הוא לחבר בין משפטים. מילים אלו מסייעות לקורא להתמצא בטקסט ולהבין, ואנו משתמשים בהן בכתיבה גם בלי שנשים לב לכך.

מילות הקישור בטקסט יוצרות קישוריות, לכידות וקשר הגיוני. מילת הקישור קובעת את תוכנו של המשפט ומגוונת את לשונו.

פעילויות אפשריות

סימון מילות הקישור במשפט והחלפתן במילה אחרת בלי להפוך את המשמעות. סימון מילות קישור במשפט והחלפתן במילה אחרת תוך הפיכת המשמעות. סימון מילות הקישור במשפט והשלמת המשפט בהתאם לכך.

אומנם תכננו לנסוע היום לטיול

הוספת מילת קישור מתאימה.

התלמיד טעה בתשובתו _____ לא קרא את כל השאלה.

בניית משפט ממילים נתונות תוך הוספת מילת הקישור המתאימה.

הטיול התבטל / מזג אוויר סוער

רמזי תוכן

הרציונל

כל קורא – וקורא לקוי שפה ולמידה בפרט – נתקל במהלך הקריאה במילים או מושגים, שאינם מובנים לו או קשים לקריאה.

שימוש יעיל בתהליכי הקשר מסייע לתלמיד להגיע אל משמעות המילים או המושגים הללו, ומכאן גם לקרוא אותם בצורה מדויקת יותר.

ההקשר הוא הסביבה התוכנית. ההקשר של המילה הוא התוכן של כל המילים האחרות במשפט, במשפטים הקודמים ובמשפטים העוקבים (רזאל וגוטמן, 1984).

היכולת לנצל רמזי תוכן מבוססת על שני מרכיבים:

1. מודעות לעובדה כי הטקסט עשוי לספק רמזים להבנת משמעות מילים בלתי מוכרות.
2. היכרות עם דרכים אפשריות לבירור משמעותה של מילה בלתי מובנת.

פעילויות מומלצות²

- א. הבנת תפקיד ההקשר – הסבר מילולי.
- ב. זיהוי מילים שאינן שייכות להקשר.
- ג. הוספת מילה חסרה בעזרת ההקשר.
- ד. פענוח משמעות מילה לא מובנת בעזרת ההקשר.
- ה. היכרות עם סוגים שונים של רמזי תוכן:
 - א. רמזי תוכן גלויים: מילים נרדפות, הגדרה והסבר, הפכים.
 - ב. רמזי תוכן סמויים: סיבה ותוצאה, יחסי השוואה וניגוד, יחסי הכללה.

הערה

ניתן להיעזר ברשימת אמצעי קישור מפורשים מתוך "דפי הזהב" בספרה של שוש ברוש, **מכותב לקורא**, הוצאת מט"ח.

1 מתוך רמזי תוכן, חוברת בסדרת "אשכול", סדרה למורה, מט"ח 1984.
2 ידע נוסף ופירוט של הפעילויות הבאות מופיעים בחוברת הכ"ל.

הוראת תחביר בהקשר טקסטואלי

הרציונל

במקרים רבים התלמידים אינם מפנימים את הידע התחבירי שרכשו, ואינם משתמשים בו בכתיבה או בקריאה של טקסט. כתיבתם אינה תקינה, ובקריאתם הם מתקשים להתמודד עם משפטים מורכבים ולהיעזר במבנה התחבירי להבנת מילה לא מוכרת. לכן צריך לימוד התחביר ותרגולו להיעשות מתוך הקשר ולהתייחס לא רק להיבט הדקדוקי, אלא גם לפרגמטי: אופן השימוש.

פעילויות אפשריות

לבקש מהתלמיד:

- לקבוע בראש ובראשונה את גבולות המשפט.
- לסמן משפטים ארוכים ומסורבלים ולזהות את המבנה התחבירי שלהם (בהדרכה פשוטה של המורה, ובגילאים הצעירים – ללא המשגה מדויקת בהכרח).
- לפרק את המשפטים למבעים פשוטים.
- לוודא שהבין את שכתוב.

לשאול אותו שאלות, כגון:

- מדוע בחר הכותב להשתמש דווקא בצורה זו, ולא בצורה אחרת?
- איך ניתן היה לכתוב את המשפט אחרת?
- מה תרם לך להבנת המשפט?

1 המידע נלקח בחלקו מתמלול הרצאות של עליזה עמיר ('הוראת התחביר בהקשר טקסטואלי') ודבורה הרפז ('תחביר לשירות ההבעה').

משחקים

- **אלוף המשפטים:** משחק לפיתוח ושיפור של משפטים מתקדמים מבחינה תחבירית ומורפולוגית. מטרת המשחק: לפתח את השימוש במשפטים מורכבים מבחינה תחבירית ומורפולוגית בעזרת קלפי דמויות, פעלים, שמות עצם ותארים. הוצאת הדים.
- **אם... אז... / כדי... / ש...ש:** שלושה משחקי זיכרון שונים, בהם כל שתי תמונות משלימות למשפט מורכב אחד (מלמדים את קשר התנאי / התכלית). ניתן ליצור 15 משפטים הגיוניים ומספר רב של משפטים אבסורדיים. הוצאת יסוד.
- **משפטים על גלגלים:** משחק חווייתי משעשע לבניית משפטים מגוונים. המשחק מכיל שש חוגות שונות (נושא, נשוא, מושא, תיאור מקום, תיאור זמן ומילות שאלה). מסובבים את החוגות ויוצרים משפטים מגוונים, לעתים אף משפטי אבסורד. הוצאת שטיינר, מכשירי שמיעה.

לומדות ואתרים

- **סולם לשפה**
אתר (בתשלום) הכולל מאות פעילויות ממוחשבות ומשחקים לטיפול בשפה, המחולקים לפי תחומי שפה שונים. האתר מיועד למסגרות חינוך, קלינאיות תקשורת, מורות מתקנות וגננות, העובדות עם ילדים לקויי שפה, לקויי למידה ולקויי תקשורת, והורים של ילדים בעלי לקות שפתית.